

terjesszük és erősítsük.. A mi apostoli lelkesedésünkre vár az észme fenntartása és továbbvitele, kelljen bár fájó sebeket heggeszteni befelé s lelket emésztő módon felvenni a harcot kifelé a konzervativitásából nem engedő gondolkozás érhetetlen erőfeszítéseivel. Nekünk nem szabad felednünk, hogy végeredményében a mi türelmünkön dől el és azon, hogy az ismétlődő csalódásokon mennyire tudunk uralkodni, hogy a tiszta evangélium útát tör-e, a nemesebb emberi gondolkozás érvényesülni fog-e, a krisztusi eszmében épült természetes hitliefogás döntő diadalt nyer-e, avagy ki tudja milyen késő kornak lesz fenntartva a századok előtt megismert igazság óhajtott valósulása!

Magasabbra emelem hát e pillanatban lelkem. Érzem, hitem új erőre kapott. Bizalmam szárnyakat nyert újból. Hiszek szolgatársaim lelkes munkájában, újjászülethető egyházi és szellemi buzgóságában. Hiszek a Dávid Ferenc megújító szellemében!

E hit erejével hívom emlékezésre szolgatársaimat. E hitben ismételten szeretettel köszöntöm a megjelenteket s mai közgyűlésünket megnyitom.

Dávid Ferenc.

Irta és felo.vasta : Bölöni Vilmos.

Az unitáriusok lelke ma tele van történelemmel. Nem azért, mert — mint mondják — minden erdélyi emberben van valami Dávid Ferencből, azért sem, mert — mint Szabó Dezső írja — ő „mindennapi személyes viszonyban van a porrá lett Dávid Ferencel s az olyan szomorúan nagyszerű alakokkal, mint ő volt“; még azért sem telik el lelkünk, hogy a „Kürtzengés“ évében, a hétszer ötvenedik esztendőben, megidézzék nagy lelkét, elengedjék az utókorral az iránta való tartozást. Hanem eltelünk történelemmel azért, mert az ő problémája a mi problémánk is, mert a névtelen tragédiák korát élő jelen nemzedék mintegy vádló vágyat érez megtudni, mint fulladt bele egy nagy század hőse életével korába és végzetébe; és akkor, amikor minden egy nagy kavargó örvénybe jut, látni akarja, mi marad meg a jövő építésére, hol gyúlad fel a hórebi csipkebokor hófehér lángjával; a ma embere látni akar a régi fény mellett a multak fátyolán keresztül, — tapintani akar a történelem lelkével ott, mikor igaz lelkek a reform századában a maga ellen fordult újítás gondolata és az igazságkeresés szent

vágya közt morzsolódnak széjjel, — látni akar ott, hol vér tornyosult előbb föl az égig, de a nagy vérvesztés nyomán támadt katarzis, támadt elmélyülés, támadt az ember, — a lélek, — a *bibliai gondolat*, — „*az Isten által betelt emberiség*“ reformja, mint egy teremtfői fuvallat. Igen, mi keresők vagyunk, mint a szomorú tanítványok Jézus sirja mellett; — keressük a mi Golgothánk követét, melyen nem épült, hanem botránkozott a világ; — keressük őt, a „*nyomorúságtudót*“, hogy megkérdezzük, vajjon az a nyomorult cella volt-e az az „*ékes bér*“, melyre becsültetett az utókor által, — keressük, mint a vi'ágháború óta keres valamit mindenki e földön, mert érzi, hogy a sebek gyógyítása még nem gyógyulás, az igazi gyógyulás a kigyógyulás mindabból, ami itt a tragédiát szülte, — keressük új utakat, új hitet, új erkölcsöket, az élet problémájának új megértését, új megfogalmazást, új gondolatot; keressük az igazságot, mint a művész és a költő, mint a hívő keresi az újjászületést. Mi keressük az unitárius reformáció történelmében nem a támaszt, nem a hatalmat; emlékezésünk nem keres alkalmat a jelen felejtésére, a mult siratása által a jeruzsálemi „*Síralmak falánál*“; vagy a jövő reménytelenségeinek léleksorvasztó gyásza által a „*Hallgatás tornyában*“; — — hanem keressük az élet visszásságai közt való megnyugvásban, erkölcsi erőnk gyarapodásában, hálánk megindultságában, hitünk erősödésében, az örök igazság szeretetében való szent felemelkedést, mely elviselhetővé tette annyi nemzedék sorsát. Nem akarunk mi hitvitákat, nem akarunk „*recrudescunt vulnera*“-kat, saját magunkat akarjuk erősíteni, mikor az emlékezés által mind gyakrabban, mind elevebben iktatjuk vissza életerönkbe, gondolkozásunka, jellemünkbe azt az „*evangéliumi szegletkövet, mely egykoron megvettetett*“; haladásunkba, világfelfogásunkba azokat a szellemnagyokat, kik egy másokért való munka, alázatosan kiterített odaadás voltak az utókornak, kik felrohanó álmai a sziveknek, kibontott fényű sírlámpái, *húsvéti földindulásai* az utókornak, — kik éreztették a maguk tisztító szeretetét, megváltó önfeláldozását az erők világtalan zudulásában, — kik egykoron a *Sion hegyének harsonái*, világot egybeölelő eszme, „*a föld visszajáró árnyai*“ voltak; — — — a vitorlák szele, mely átjárja a halottas kamrákat, „*a Gellért papok, kiknek szeméből az új érzések máglyatüze lángol*“ (Ady). S mivel Dávid Ferenc ilyen történelmi nagyság, szellemi érték, kimagasló fény, magát önfeláldozó vértanuja a lelkiismeret szabadságának, épen azért vele foglalkozunk.

Megidézük szárnyaló geniusszát, fajagondját búsuló, szeretnek, lelki nemességnek drága szellemét, melyet a nagyszázad átoksúlya kísért börtönbe, megidézük őtet, a jeltelen sirban pihenőt, mert az ő sirkövéből akarták kifaragni a mi sirkövünket, felidézük gondolatait, mert az evangelium architektura nélküli épületében, a minden Idők Istenéhez épülő katedrálissában azok a gondolatok lettek „*az egyik szegeletnek fejévé*“. Megidézük a kitűnő, a hitértelmező, a hitvitázó hőst, mert a szabaddá tett észnek és lelkiismeretnek minden képességével ő dolgozik, hogy vallási és egyházi életrenddé forassza mindazt, ami a reformációban érték és a jövőben szükségesség. Megidézük a prófétát, „*a mi békességünk büntetésének hordozóját*“, mert a tragédia neki nem tragédia, hanem az igazság inspirációja; mert ő kézzelfogható oktatást ad benne egy vallásról, melyben a félelem ünnepléses tiszteletté lesz a balsorsban, a szenvedés egy hatalmas Isten-szeretéssé az örök igazság fényében. Megidézük a vezért, az elvesztett csata hőst, ki egyik kezével míg megkoszorúzza az igazságot, másikkal mutatja a pusztát az ő népének, hol az Isten megadja a jelt. Megidézük a szellemnagyot, mert szavában a csendes forradalmak nyelve szól, neve harsona „*a riadó vak mélységeknek*“, eszméje sziveket vonz, mert sem alakban, sem névben más Istent nem ismer, mint a láthatatlan Mindenhatót, a természet szívének s az emberiség lelkének Istenét, ki adja nekünk az egyetemes eszmény örökkévalóságát. Megidézük az akkori idők legnagyobb újítóját, mert ő nem könyveivel, hanem börtönének sötétjével beszél s az újszövetségen tisztára szűrt lelke nem akar egyebet, hogy még meghajlásában is mások lelke elégüljön meg. Megidézük, a mi testet öltött problémánkat, mert a mostani prófétai időknek is a mély idők mélyén vannak gyökerei, mert ő is érzé a jajt a sok véráldozat nyomán, ő is sirt Jeremiással babiloni éneket, mikor ezerekben egy-egy szóra hült a könnyhullatás, neki is beszélt a gyász a fák és hegyek nyelvén, ő is járta a „*via dolorosát*“, melyen az átok terhét embernek kell elhordoznia, neki is voltak testvérei az egybeözlő do'gok, benne is hajlott a szeretet a csituló sebek felé; megidézük, mert él a föld, él a hit, él a százados fájdalom, minden, amit szeretett. Megidézük, mert az ő történelme a mi történelmünk, mert ő a mi jelenné és jövővé testesedő multunk, mert ő mienk, Nietzschevel szólva; „*mienk a történelem, mint követőké és megbecsülőké, a mienk, mint szenvedőké és szabadulásra szorulóké.*“ Megidézük, mert rajta olvassuk az

Isten kütdötteinek Rousseau szerint összes jegyeit: „*a tan fen-sőbbrendűségét, a jellem fennségét és az isteni hatalom éreztetését a hatásban*“.

* * *

A reformáció a századok mélységes szükségérzete volt. Erdélyt a hitújítás, a hitfelelevenítés az önálló nemzeti fejedelemség megalkotásának korszakában találja. Egy bűverő varázsa szállotta meg a lelkeket, az egyház népét, a papságot és gyülekezetet. A hit megújult életét sürgette az idő, a hely és a körülmények. A reformáció lett a jelszava minden társadalomnak Angliától kezdve Erdélyig. És e vallásos mozgalom világáramlatába Kolozsvár tudós papsága vitte be az itt lakó embereket, ez gyűjtötte fel nyugat vallásos felfogását keleten. Büszke lehet — mondja Jakab Elek — Kolozsvár reá, hogy itt küzdötték meg legfelségesebb küzdelmét a Luther és Kálvin tanai térfoglalásának és azzal az unitarizmusnak „*Kolozsvár vallásának*.“ Ebben a korban építette meg az erdélyi magyar nép az ő kis, szabad államát. Nagy küzdelmek színtere lett ez a föld, de Erdély három évtized alatt egy századot haladott. A hitviták három eszmevilág izzó központjába állították Erdélyt, hol a klasszicizmus, római katolikus vallás és a reformáció vívták az élet-halál harcot egymással. A III. és IV. századbéli szentatyák, a wittenbergi és genfi reformátorok, Középeurópa legnagyobb tudósainak eszméi keltek vitára azokon a hitvitákon, melyek 15 évnél tovább tartották rázkódásban a lelkeket, mert ha a reformáció apró szelei fújtak másfelé, ott a vihar volt, hatása elterjedt messze országokig. Amikor a harc tűze tetőfokra jut az egymás ellen vivők közül kiválik Erdély főpapja s megkezdi a harmadik reformácót, az unitáriust s diadalra viszi a negyedik bevett vallás hitrendszerét. Azóta, mint a légben zúgó szél űzi, hajtja a felleget, Dávid Ferencnek a reformáció árvjától nem lehetett félreállani. Nem is állott félre. Hanem mit tett? Véde és védette másokkal is a hittedesítés szabadságát, mert mint mondja: „*nincs nagyobb eszteleenség, mint külső erővel kényszeríteni a lelkiismeretet s a lelket, ki felett hatalommal csak a teremtője bír*.“ Véde és védette másokkal is a türelmet: „*ha élni engedjük — így szól — közöttünk a törököt és zsidót, legalább a szabadléget engedjük meg azoknak is, kik Krisztus felől másképp gondolkoznak*.“ „*Az alázatosság lelke az, miáltal az egyház épül, az igazság gyarapodik, a tévelygők jó útra térnek, a béke helyre áll, a lelkek megengesztelődnek*“. Fejedelemlél, szószéken, vitázó irataiban, tudományos mű-

veiben azért száll sikra, hogy a gyülekezetek felülről jövő nyomás nélkül énekelhessék a zsolnárt templemaikban, imádhassák az Istent lélekben és igazságban. Erdélyben mindhárom reformált vallás törvényesítését ő vivta ki. Gondoljuk el Florenc megégette-e Savonarolát, Genf Szervétet, Bern elpusztítja Gentilet, itt törvénybe iktatják a vallásszabadságot. Erdélynek nincs türelmetlensége, csak amely az ő életét kioltotta.

Ilyen volt az „Unitárius“, az Isten egységét hirdető vallásnak, a Luther és Kálvin reformját követő reformációnak kezdete nálunk. És ha a történelem nem azért történés vagyis élet, kin, szenvedés, gyászosítás, ébredés, hogy mi érzéketlenül bámuljunk bele, mint hideg sírköre metszett név, megállít utazót, hanem azért történés, hogy mi érezzük annak serkentését és figyelmeztetését: akkor Erdélynek a vallásszabadságot kiharcoló korszaka olyan történés, mely folytatást, haladást, befejezést sürget. Olyan tény, mely az Istenség aláztatos szolgálait és szolganőit, az élet elfáradottjait, megterheltjeit, a munka végzőit, a reményvesztettség alakjait, a kultúra tömegeit, a holnap hőseit, e helyen a lélek ünnepére szólítja fel... Olyas valami megy végbe itt, mint a shakespearei tragédiák-tragédiájában, mikor Hamlet apja kikél sírjából, pihenni nem tud, széttépi a kopszó viaszpólyáit, felénk közeledik, kezünket megragadja, tekintetünket odairányozza a maga életére, törekvéseire s valósággal rákényszerít arra, hogy emlékezetünk lapjáról letérülve minden léha jegyzetet, emlékezzünk reá. És az új idők Hamletje nem bosszúval áldoz apja szellemének, hanem tevékenyen testet ad apja gondolatának, mely a „három nemzet és négy vallás földjét“ a lelkiismeret-szabadság klasszikus hazájává avatta, hol különböző vallások, különböző fajú nemzetek, különböző nyelvű népek éltek, de az ember *saját maga* tudott lenni mindenkor, megtalálva itt azt a kolumbuszi új világot, azt a földbe rejtett kincset, azt a krisztusi szellemet, mely mutatta ország-világ előtt, mily hatalmas és igaz, mily okos és szelid emberek élnek itt, a bábész világ tekintetétől távol, mely minket nem tud barbarizmus nélkül elképzelni. Erdély örök dicsősége, hogy ő itt az ellentétek elsímításában látja megoldottnak gyermekei sorsát. Ez az eszmény Kelet és Nyugat ütköző pontján, ennek szereplő főhőse, ennek a történelmi pillanatnak minden mozzanata az Ildvezítő ajkával mondja korunknak: „*Jeruzsálem, Jeruzsálem, bárcsak eszedbe vetted volna, mi szolgáljavadra!*“... mert, amint az innen elúzótt Izabella királyné keserőségét indokolta: „*nektek csak egy Erdélyetek van*“...

* * *

Tisztázva a tanítás kérdését, lássuk az ember, a nagy reformátor jellemét is.

Dávid Ferenc korát abban szárnyalta tul, hogy „*az egyház iránt a külsőkben engedelmeskedni kész, de a hit dolgában Istennek kíván engedelmeskedni*“. Elvül vallja minden idők vezető szellemeinek szép gondolatát, hogy az igehirdetők meggyőződésüket prédikálják; mint Tisza István mondotta: „*nehogy a lelkipásztorok kénytelenek legyenek hazudni az Uristen színe előtt*“. Ez a liberálisizmus nem a hitvallások iránti közönyösség, hanem az őszinte, benső vallásosság iránti nagyrabecsülésből fakadott. Mindenféle hitkényszert az Isten jogaiba való beavatkozásnak tartott. Ehez járult az, „*hogy ügyét mindenek bámulatára oly hévvel s oly nagy tudományos készültséggel védte, hogy senki sem volt, ki őt korát meghaladó elméleti és ékesenszólási adományokkal megajándékozott-nak ne mondotta volna*“. Ezt életirói mind elismerik azzal, hogy a természettől megnyerő külsőt és a szónoklatra kiválóan alkalmas szólási szerveket örökölt. Beszédje elragadó, gondolatokban gazdag, dialektikája bámulatra keltő. Vitáiban most elméleti tudós, majd támadó ellenfél, egyszer a logikai érvelés nagy mestere, máskor a győzelmet jelentő hadvezér. Szónoklata a Pázmányéra emlékeztet, csak tömörebb. És ha elképzeljük imponáló termetét, modorát, azt a rábeszélő, édesen csengő, trombita hangot, melyről csak annak lehet képzete, ki a világ legragyogóbb szónokai egyikét hallotta s ha hozzá vesszük szilárd komolyságát, mély meggyőződését, nem csodálhatjuk, hogy beszédei átjárták a szívek mélységeit. Keresztényebb a kereszténység, Krisztusibb a szeretet sohasem volt, mint Dávid Ferenc *prófétai szénnel érintett* ajakán. Mikor érjük meg vajjon e halhatatlan beszédeknek második kiadását, melyeknek minden gondolatá egy-egy revolúció, minden szava egy-egy tüzeső, mely midőn aláhull a mi gondolatainkra, belénk égeti eszményeit, keresésre és küzdelemre buzdít...

De az ékesen szóló ember mellett, lássuk az a felsőbb értelemkötelessége jellemében, mint nyilatkozik? Vallási harcot visel 30 évig, de meg nem sért egy fűszálat sem; meghatározza a vallás fogalmát nem miszticizmussal, hanem a logika fegyvereivel. Nem aszkéta a középkor végéről, kinek katedrálisok élnek lelkében, ki érezi keserű nagyszerűséggel a lélek csókjának csattanását, hanem az új kor értelmének magyarázója, lelkében a küzdő emberiség lelkét hordozza, mely a miszticizmussal szembeállította a valódiság pazar pompáját. Nem hordoz ő semmiféle *frigyláddát* maga előtt

és mégis frigye van az éggel, szívében az alaktalan világok gondolata nyert alakot. S hogyha Luther nagyságát Carlyle „*abban a feladatban látta, hogy vissza vigye az egész világot a valóságához, mert túl sok ideig maradt a látszatnál*“, ez a feladat jutott osztályrészül Dávid Ferenc jellemének is. Nem azért tartom őt nagynak, mert a szellemi világ keresésében szemközt áll a kicsinyhitűek részvétlenségével, a hatalmasok haragjával, a barátok szánalmával, a rokonlelkek óvakodásával. Hanem nagynak tartom azért, mert nemcsak sorsa emelkedésében, hanem süllyedő sorsban is vállalja *beteljesítői hivatását*; a reformáció szelleme midőn ő benne kijelenti magát s lesz egy korszak értelmi hatalmává, ő hozzá kapcsolja az érzelmit is, azt a finom és ellenállhatlan erőt, mely nélkül a nagyság semmi, mellyel „*az főpap, aki minden lélek egyenlőségét prédikálja*“. (Emerson.)

És most nézzük meg e főpaprak a reakció mint kovácsolja a láncszemeket békóvá megkínzott testén és lelkén egyaránt. Élete első felén a diadalok hosszú sora fénylik, élete utolsó felén a bukás végzete sötétlik. Győzelemre viszi Erdély földjén előbb a Luther, majd a Kálvin-féle reformációt, majd a saját reformációját. Megharcolja a kereszténység külső és belső harcait, kimondja a szót, hogy a történelmi Krisztus és az evangéliumi Istenhit nélkül nincs reformáció. És egyszerre csak azt tapasztalja, hogy kora ez ideális vallásra megérve nincs. Mit tegyen? Kimondotta a szót, meg kell érte bűnhődnie. Vérlázító butaság úzóbe vette. A zászlóit letörték, szónoklatait betiltották, fizetését levonták, barátait Judásokká, tanítványait megtagadó Péterekké tették, jött a belső árulás; Socinus Fausztus kémkedése, Blandrata árulkodása diadalát ülte, a lengyel király, az erdélyi vajda a harcot elvetették, hogy meghazudtoltassák vele lelke Istenségét. Nem! Életét dobja oda a sötétség oduinak, — hitét és meggyőződését a megállapodott reformnak — testét a századok mesgyéjének... Akik azt hitték, hogy „*ingadozó nádszlat*“ fognak látni a trónnak lépcsőjénél, látták, hogy ez az ember mer megállani igazságai mellett, vallja és vállalja emelt homlokkal a börtönt; ez nekik sokkal többet jelentett, mint az „*innovator*“ elintézését; jelentette új életét itt egy új igazságnak, bekapcsolódást a krisztusi mentalitásba. S pár hónap múlva a beteg földi sáredénytől búcsúzó lélek hatalmas erővel vágja földhöz bilincseit: „*én az utókornak éltem*“... „*Oly szent volt halála, életét megmagyarázta*“. Sőt képzelete szerető vonásokat adott sorsának, mert dicsősége tetőfokáról a jeltelen síba taszította; mert

azzal megy a sötét börtön zárkájába, hogy „*az igazság megismerése szabadokká teszi*“; mert azzal hal meg, hogy ő „*az Istennek s nem az embereknek engedelmeskedett*“. Ugy van! Az ő börtönajtlójának csattanása a vértanúság jelentőségére emelkedett. Példát adott arra, hogy az ember legyen kész eszményeinek, meggyőződésének, szeretetének feláldozni mindenét. „*Felhiv minket, hogy ragaszkodjunk az eszméhez, melyért ő halt és hogy azt a dicső fénysugarat, mely az ő sirjából kiszáll s ránk árad, visszasugároztassuk a mi munkánk által boldoggá lett Egyháznak*“.

Az unitarizmus szegletköve a Dávid Ferenc halála, sötét végzete után alája került a föld felszínének, felülépíteni, túlhaladni nem tudták, elrejtteni, aláásni és megkerülni, ahhoz volt bátorságuk. Papjaira rákényszerítették a megtagadás látszatát, az engedetlenkedőket bebörtönözték, meggyilkolták, templomait, iskoláit elvették... *a kő — azt hitték — porrá válik a föld alatt*, a szegletkö — úgy gondolták — nem bírja ki a katakombák életsorsát. A „*non adorantes*“ utódok kizárattak a törvényhozásból, hivatalokból, ipar-, kereskedésből, — kik a hitszabadságot védték, a vádlottak padjára kerültek, Dávid Ferencet *holtig tartó* rabságra ítélték, az ítélet azonban *holta utánra* változott... *a kő már zúzott is*, ki arra esett, halálfia volt. De a katakombák mélysége az unitarizmus életvágyának elmélyülése lett. *A kőnek elvettetése a szeglet fejevé váló felavatássá lett*... rajta áll a XVI. század legnagyobb magyar reformátora, tanít, beszél, jelenléte, lelke, viselkedése, multja és jövője, mi meghalt és feltámad, mi „*megdicsőítette és ismét megdicsőíti*“, — sorsa és ezen misztériuma, mely környez minket, körülvesz titeket, ime ez Beszéde hozzánk!...

* * *

Igy ismerve az újítás vértanujának jellemét, lássuk hatását korára és a mi korszakunkra?

Olyan fényes lángeszű tudós, mint Dávid Ferenc, az isteni szellem kisugárzása volt, az kellett, hogy legyen. Mint a XVI. százév reformációja, ő is szellemeket felszabadító munkát végzett. Tudományos művei, megközelítik a 40-et, négy ország tudományos köreit foglalkoztatták, neki örök halhatatlanságot biztosítottak az irodalomban. Ezek azt mutatják, hogy itt az ő korában virágzó irodalmi élet volt, mely maig annak a földnek lelke mélyéig bocsátja gyökérszárait. Ezekben egy nyelvkinccs rejtőzik felkutatlan. Iskolája Kolozsvári, hosszú időkre Erdély Athén-jévé tette s magasra ki-

emelte a szász városok sorából. E munkáit észrevették mindenfelé, benn és künn, tehát értéket képviselnek. Őt bebörtönözték, de meg nem cáfolták. Műveit elégették, a szentháromság dogmáját tagadó lapokat könyveiből kitépték, indexre tették, mint a Galilei, Copernicus, Newton, Milton műveit, de szellemét meg nem semmisítették. Barátjuk volt, míg velük együtt tartott és tagadott, de mihelyt új tekintélyt mert állítani nélkülök, sőt ellenök, és örökös tiltakozást akart a folytonos deformálás ellen, megtagadták, kireformálták az egyházból. Az eretnekbíró Báthoriak veszik át az egyházak kormányzatát, ők írják elé, mit szabad és mit nem szabad tenni a vallás dolgaiban. A Dávid Ferenc elkezdett munkásságát, a vallási restaurációt, a XIX. század szellemnagyjai: Hegel és Schleiermacher, Baur és Strausz Dávid Frigyes, végezték be. Mégse volt az olyan veszélyes eretnekség. Azt akarta, mit Lessing így fejezett ki: *„Az újszövetség lépcsőjéről az örök evangélium lépcsőjére, a felvilágosodás és tisztaság lépcsőjére emelkedjek az emberiség.”* Ami ennek erény volt, neki büneül rótták fel, mert a XVI. században élt. Azt tette, amiért Nagy Frigyes hibáztatta Luthert, miért nem fejlesztette a protestantizmust *„az egyetlen egy Isten vallásává.”* Mégse volt az ő cselekedete olyan elvetendő a vallásfejlődés szempontjából. És mindennek dacára manapság is olvasnunk kell le kicsinylő, felekezete méltóságát sértő ily megjegyzéseket: *„Az unitáriusok excommunicálták Dávid Ferencet, ma Dávid Ferenc excommunicálná őket.”* (Ravasz.) Mire csak azt jegyzem meg, hogy ha mi excommunicáltuk őtet, miért viseltük 300 évig sorsát, keresztjét, miért voltunk a keresztény testvériség kitaszítottjai, miért kellett *megkeresztelkedni az ő keresztjével, meginni az ő poharát?* A történelem tényei bizonyítanak mellettünk. És ő sem excommunicálna bennünket, először, mert ez az ő jellemével összeférhetetlen; másodsor, mert akik kételkednek, azokat elvinném Erdélynek unitárius falvaiba, hol népünk az ő templomában önálló lelki életét mindig abból a forrásból vette, mely Dávid Ferenc lényének eszményiségéből sajátja lett. Azután elvinném ahhoz az egyházhoz, mely sem *arianussá, sem sociniunussá, sem kriptounitáriussá* lenni nem tudott, bár liberáлизmusánál fogva *„mindig hátrányban volt a reakcióval szemben, miután ez kész akármilyen erkölcstelen eszközöket igénybevenni, míg amaz csupán a szabadsággal, igazsággal, szeretettel, tisztességgel, nyíltsággal összeférő eszközökhöz nyulhat.”* (Zoványi.) Mi csak utódok voltunk, de azok igazában voltunk . . . ; a többi pedig, a megvert pásztor megféleml-

litett nyájának viselkedéséből érthető . . . De térjünk vissza a fő-
dologra !

Ami Dávid Ferenc vallását vallássá tette : az az Istenkeresés.
„*Gyakran gondolkodom Krisztus újjászülető országában a kegyes-
ség és szeretet csekély voltáról s a hívek meghidegüléséről, okát
abban találok, hogy az embereknek Isten felőli nézetei tévesek.*“
Az ő kérdése a mi kérdésünk. A szörnyű világháború után a nyu-
gati civilizáció alkonyát, a világ nagy társadalmi problémáinak elő-
napjait éljük. A szenvedések kiölték hitüket s nagy látszattakarók
megett új meggyőzések katakombáiba járnak titokban. Ezer és
millió lélek keres Isten után, ki életének *Cél* és *Értelem* legyen,
kinek „*Csendben és bizalomban van ereje*“ ; mert nem tudni, mily
gyors és megmagyarázhatatlan válság folytán, a legkisebbek is azt
érezik, hogy valamit elvesztettek, ami eddig életüknek békeség és
nyugalom volt. Nem elégíti ki többé az eddigi fogalmazvány Isten-
ről, kifejezése az ő valójának üres formává lett, mely nem tölti be
a lelket erővel és tartalommal. A világ eljutott a materiálizmus és
szkepticizmus pontjaira, hol a lelkiismeret így kiált : adjátok nekem
az Istent, legközelebb érzett kincseimnek forrását, a mindent átöle-
lés nagy korszakát, a szeretet, kibékülés „*hoc signo vincesét*“, azt
az elsúlyedt harangot, melynek szavában a legnagyobb Valóság a
megvert emberiséghez hajlik elesett millió gyermekének holttestén
keresztül, gondolatunkon át eléri lelkünket. Ki hiszen ma abban az
Istenben, ki a felhők felett uralkodik s millió gyermekének felál-
dozásával engesztelődik haragja? Ki hiszi, hogy a Mindenható
Isten nem kezdi meg munkáját a történelemben, csak hagyja folyni
az eseményeket az ő értelmének fénye mellett és amikor minden
véroceánba hull, akkor azt mondják : minden úgy van jól, ahogy
van, ezt az Isten akarta? Ki fogja világüdvözítésnek mondani a
sok százezer Golgothát, hol nemzetek áldoztattak fel, hol a törté-
nelmi emberiség lelke feszített meg s akkor így beszélni : „az
isteni gondolat nem a muló egyedben, hanem a genusban teste-
sül meg?“ Hogy lehet, hogy „az én Istenem és a ti Istenetek a
háború idején mindkét félnek a maga önmegsemmisítésén dolgo-
zik, kettéosztja önön valóját“ s „*nihil sine Deo*“ egyik felén le-
győzeti magát, a másik felével?? . . .

Mély horizontú kérdések ezek és én el tudom már képzelni,
hogy akik szívből keresik az Istent, azok velünk együtt fognak le-
ülni az evangéliumi Istenhit nagy reformátorának lábaihoz, . . . ki
midőn, már mindent érteni vél, belemert az Isten megérzésébe,

mint a buvár a tengerbe, a vallásos lélek minden lelkesedésével, érzésnek, akaratnak felkészültségével keresve az Istenség rejtelseit, mint a bölcs a Megismerhetetlen dolgokban keresi a lét titkait, elmélyedve az írásokba, a szellemvilág határtalan birodalmába. És aki azt akarta „*hogy a kereseténységben a tudatlanságot váltsa fel a tudás, a tettetést az őszinte és szívből jövő vallásosság*“; — és aki Erdélynek azt a lelket adta, mely *a szabadság lelke volt*, s mely másutt nincs sehol: Őt a világlelke elfogja szólítani egy *láthatatlan egyház* megalkotására. Arra a láthatatlan egyházra, mely nem fogyasztja erejét guerilla harcok örömeire és különleges vere-ségek gyászának magányos könnyeire, de az emberiség végeny-szetének közeledtére megalkotja a vallások *szent szövetségét*, a teljes gondolatbeli és szellembeli hitújítást. Arra *a láthatatlan egyházra*, mely nem fogja túrni a fényes kapuk megett a könyörgő koldusokat, ellenben megtanítja a saját jövőjéért, a saját lelki ja-váért az embereket tenni és áldozni, könyörölni és lemondani vagy *az Úr szőlője elvételét a fiaktól*.

Bizony Dávid Ferenc akár a tant, akár az ő jellemét vizsgálom, vagy akár az isteninek érzetét nézem, *Isten küldötte* volt. S nagy tudományt tanít szívekbe markolóan. Gyalázatos börtönhalála azt tanítja, hogy Erdély földjén mily elevenen él a bibliai gondolat ereje. Élete azt tanítja, hogy a legnagyobb siker az önön magunkon aratott győzelem. Példája azt tanítja, a mi legegyszerűbb Jézus tanításaiban és legnagyszerűbb életében. Jelleme azt tanítja, hogy ő *hitnek ujtása* lett a világ számára, mert a nagy akaratuak véréből való vér, az ő husukból való hús volt. Híveinek azt tanítja, míg Isten a liliom virágleveleire is örömuzenetet ír számotokra, nincs mitől félnetek, mert megadja az ötet keresőknek országában azt a parányi helyet, hol a Mester és tanítvány együtt imádkoznak, a kanaánita vagy samariabeli fel vannak oldozva a lenézés bilincsei alól s a különböző templomok szolgálói egy tüzet ápolnak az áldozat oltárán. Tanít . . . tanítja népét küzdeni, *nemcsak a kenyérért, hanem az Istennek ígéjéért is!* . . . Tanít . . . tanítja ellenfeleit: „*íme itt van a szentek béketűrése . . . itt vannak kik megtartják Isten parancsolatait és a Jézus hitét.*“ Jel. XIV. 12. Tanít . . . de mikor fogja megtanítani *szülővárosát*, mint Giordani Brunó Rómát, mint Servét M. Genf-et az ő emlékének igazabb tiszteletére?! . . .

* * *

Tagore mondja: „*az igazságtalanság nem bírja el a vereséget, de az igazság igen.*“ Az unitárius lélek elbirta a vereséget, tehát igaza volt. Elbirta a kisebbséget, a szegénységet, nyomort, türelmetlenséget, a hatalomnak lenézését, a kortársak félreértését, elbirta a sötétség századainak üldöző haragját, tengerét a kinoknak. Várja a jövő minden reménységének valóságba menését; várja, minő jelent támaszt a dicső múlt, a minket szülő és feltámasztó múlt, melyet *ha a sors elvágna, a jövő vérzene el.* Az unitárius lélek „*vár, de nem alszik.*“ Örökodik és reménykedik, nem mint Pilátus katonája a szent sirnál aluva; sem nem csodákat várva, nem vár nagy-pénteki sziklarepedést a dévai *geologiailag* rengő területen; ébren virrasztja az alvót, az ő reménységének árusát, a reformáció igazságainak hordozóját. *Mikor a felhő felszáll, tudja akkor neki is előre kell mennie.* Mikor Erdély népe elhozza a *tömjént* a megcsufoltatás helyére, hol a gondolat bethlehemi csillaga sugárzik, tudja, hogy *betelnek az idők.* És mikor valósulni kezd az igazabb, lelkiismeretszerűbb Isten, az élet, az igaz valóság Istene, a történelemben, mit az Élet és egész lényünk átlát ismertnek vallott törvények szerint; mikor hallani fogja, mikép zúg, morajlik végig a lelkeken az új meglátások husvéti parancsszava: bizonyítsd meg a világnak, hogy van és lehetséges egy magasabbrendű emberi élet, légy önmagad, légy *Krisztus-emberré*, akkor tudja, hogy a megtaposott sir, a mi nagy Emberünk sirja is felzaklatja az ősi szenvedélyeket, a kegyelet keze *feltöri a pecséteket*, a sáros homlok felébreszti a romantikus hajlamokat s ezek oda-fogják kölcsönözni karjainak az erőt, szívének a vért, ajkának a szót, lelkének a *prometeuszi tüzet!* . . .

V. Déva várában.

Imádság.

Mondta: Dr. Boros György püspök.

Hol csak az ég villámai gyújtanak olykoron oltártüzet és bőszült haragjukban legörgetik hajdan ágyut álló sziklaköveidet: itt, az őszi szél hűvös fuvalmában, Istenséged egységét és enyhítő melegségét keressük, Atyánk.

Lelkünk átöleli múlt időknek viharos emlékeit, mert érintkezni vágyik apostolod lelkével, mely itt lebeg, mint „kezdetben Isten lelke lebegett a vizek felett.“